

IJTIMOYIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNALI

ISSN 3060-5059

VOL.3 № 4

2026

TOLKIEN ASARLARIDA METAFORALARNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI VA ULARNING DISKURSIV XUSUSIYATLARI

Qosimov Abdulxay Axadali o‘g‘li

Farg‘ona davlat universiteti, katta o‘qituvchi (PhD)

Annotatsiya

Ushbu maqolada J.R.R. Tolkiening “Uzuklar hukmdori” (The Lord of the Rings) asarida qo‘llangan metaforalarning o‘ziga xos lingvistik va kognitiv xususiyatlarini hamda ularning badiiy diskurs tarkibidagi funksional-semantik rolini o‘rganildi. Tadqiqotda konseptual metafora nazariyasi va MIPVU metodologiyasiga asoslangan holda mifotopoetik makon, qahramonlar nutqi va muallif narratividagi metaforik ifodalar tahlil qilindi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, Tolkien ijodida qo‘llangan metaforalar an’anaviy she’riy troplardan farqli o‘laroq, dunyoni kognitiv modellashtirish va mifologik ong shakllantirishning universal vositasiga aylanadi.

Kalit so‘zlar: Tolkien, metafora, konseptual metafora nazariyasi, MIPVU, kognitiv tilshunoslik, diskurs, mifopoetika, “Uzuklar hukmdori”.

ОСОБЕННОСТИ МЕТАФОР В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ТОЛКИНА И ИХ ДИСКУРСИВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ

Косимов Абдулхай Ахадали угли

Ферганский государственный университет, старший преподаватель (PhD)

Аннотация

В статье анализируются лингвистические и когнитивные особенности метафор в произведении Дж. Р. Р. Толкина «Властелин колец» («The Lord of the Rings»), а также их функционально-семантическая роль в художественном дискурсе. Исследование основано на теории концептуальной метафоры и методологии MIPVU, в рамках которых рассматриваются мифопоэтическое пространство, речь персонажей и авторский нарратив. Результаты показывают, что метафоры в творчестве Толкина выступают не только как художественные средства, но и как универсальный инструмент когнитивного моделирования мира и формирования мифологического сознания.

Ключевые слова: Толкин, метафора, теория концептуальной метафоры, MIPVU, когнитивная лингвистика, дискурс, мифопоэтика, «Властелин колец».

SPECIFIC FEATURES OF METAPHORS IN TOLKIEN’S WORKS AND THEIR DISCURSIVE CHARACTERISTICS

Qosimov Abdulkhay Akhadali ugli

Fergana State University, Senior Lecturer (PhD)

Abstract

This article analyzes the linguistic and cognitive features of metaphors used in J.R.R. Tolkien’s “The Lord of the Rings,” as well as their functional-semantic role in literary discourse. The study is based on conceptual metaphor theory and the MIPVU methodology, examining metaphoric expressions within mythopoetic space, character speech, and the author’s narrative. The findings reveal that metaphors in Tolkien’s works function not only as stylistic devices but also as universal tools for cognitive modeling of the world and the formation of mythological consciousness.

Keywords: Tolkien, metaphor, conceptual metaphor theory, MIPVU, cognitive

linguistics, discourse, mythopoetics, “The Lord of the Rings”.

J.R.R. Tolkiening “Uzuklar hukmdori” asari XX asr adabiyotining nafaqat janr nuqtayi nazaridan eng ta’sirli namunaviy matnlaridan biri, balki kognitiv-lingvistik jihatdan ham boy va ko‘p qatlamli diskursiv makon sifatida e’tirofga molik. Tolkiening metaforik tili o‘zida bir necha lingvokognitiv an’analarni birlashtiradi: qadimgi ingliz va skandinav mifologiyasi, o‘rta asr romantik davrining allegorik xususiyatlari hamda muallif yaratgan yangi mifopoetik makon [1].

Zamonaviy kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan metafora faqat uslubiy bezak emas, balki inson ongining fundamental tushunish mexanizmi sifatida talqin etiladi [2]. G. Lakoff va M. Jonsoning konseptual metafora nazariyasi doirasida metafora bir konseptual sohani boshqa bir soha orqali tushunish jarayoni, ya’ni manba sohasidan nishon sohasiga proyeksiya sifatida aniqlanadi [3, b. 12]. Ushbu yondashuv Tolkiening badiiy matnida yanada yorqin ko‘rinish kasb etadi, chunki yozuvchi o‘zi yaratgan mifik olamning semantik tizimini metaforik konseptlashuv asosida quradi.

Mazkur tadqiqotning dolzarbligi shundaki, Tolkien metaforalarining diskursiv xususiyatlari alohida keng ko‘lamli ilmiy tahlilga deyarli tortilmagan; mavjud tolkienshunoslik asarlari ko‘proq syujet, janr va mifologik intertekst masalalariga e’tibor qaratgan. Shu munosabat bilan ushbu maqola metaforik leksikaning matn ichidagi funksional-diskursiv tavsifi va kognitiv modellashtirish xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan.

Tadqiqotning maqsadi Tolkiening “Uzuklar hukmdori” asaridagi metaforik birliklarning kognitiv-semantik xususiyatlarini aniqlash, ularning diskursiv funksiyalarini tasniflash hamda mifopoetik dunyo modeli shakllanishidagi rolini izohlashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Metafora nazariyasining zamonaviy rivojida G. Lakoff va M. Jonsoning *Metaphors We Live By* asari burilish nuqtasi bo‘ldi. Ushbu asarda metafora faqat nutqiy hodisa sifatida emas, balki konseptual tuzilma, ya’ni inson tafakkuri va xatti-harakatini boshqaruvchi kognitiv mexanizm sifatida tahlil qilindi [3, b. 12]. Keyinchalik G. Lakoff *The Contemporary Theory of Metaphor* maqolasida konseptual metaforaning bir manba sohadan boshqa nishon sohasiga tizimli ko‘chim ekani haqidagi asosiy tezisini yanada rivojlantirdi [4].

Tolkien tilshunosligida R. Noel leksik va fonologik tahlilga e’tibor qaratgan, metaforalarning kognitiv tahlili esa bu ishda ikkinchi planga tushib qolgan [5]. Boshqa bir muhim manba — T. Shippeyning *The Road to Middle-earth* asari bo‘lib, unda Tolkiening qadimgi ingliz tilidagi *kenning* metaforik an’anasi bilan aloqasi batafsil izohlangan [6, b. 45]. *Kenning* qadimgi ingliz va eski nordik she’riyatida qo‘llaniladigan ikki elementli metaforik birikmalar bo‘lib (masalan, *hron-rad* — “kit yo‘li”, ya’ni dengiz), Tolkien ularni O‘rta Yer tillarida yangi mifologik kontekstda qayta jonlantirgan.

Kognitiv diskurs tahlili sohasida Z. Kövecsesning tadqiqotlari metaforaning pragmatik va diskursiv funksiyalarini tizimli tahlil qilishda metodologik asos sifatida keng qo‘llaniladi [7]. Muallif konseptual metaforaning matnda uch asosiy diskursiv funksiyani bajarishi mumkinligini ko‘rsatadi: kognitiv (tushuntirish), evokativ (hissiy ta’sir) va tashkillashtiruvchi (matn bog‘liqligini ta’minlash) [7, b. 88].

O‘zbek tilshunosligida F. Bozorova va Q. Nishonov metafora nazariyasini o‘zbek badiiy matni tahlilida qo‘llash masalalarini tadqiq etgan [8]. Biroq xorijiy, xususan ingliz tilida yozilgan fentezi janridagi asarlar metaforalarining O‘zbekiston kontekstida kognitiv-diskursiv tahlili hali yetarlicha o‘rganilmagan, bu esa mazkur tadqiqotning yangiligi va ahamiyatini yanada oshiradi [9].

MIPVU (*Metaphor Identification Procedure Vrije Universiteit*) metodologiyasi Amsterdamdagi Vrije Universiteit tadqiqotchilar guruhi tomonidan ishlab chiqilgan bo‘lib, matnda metaforik birliklarni tizimli aniqlash uchun qadamma-qadam ko‘rsatmalar beradi [10, b. 61]. Ushbu usul konseptual metafora nazariyasi bilan birgalikda qo‘llanganda badiiy diskursdagi

metaforik zichlik va distribusiyani obyektiv baholash imkonini beradi.

METODOLOGIYA

Tadqiqot korpusini “Uzuklar hukmdori” trilogiyasining ingliz tilidagi asl matni (Allen & Unwin nashriyoti, 1954–1955) tashkil etadi. Tahlil uchun uchta diskursiv qatlam ajratildi:

1. muallif narrativi (*authorial narration*);
2. qahramonlar nutqi (*character speech*);
3. she’riy kiritma matnlar (*embedded verse*).

Metodologik asos sifatida quyidagi yondashuvlardan foydalanildi: birinchidan, MIPVU protsedurasiga ko‘ra har bir so‘z leksik birlik sifatida asosiy va kontekstual ma‘nosi nuqtayi nazaridan baholandi. Agar lug‘aviy ma‘no bilan kontekstual ma‘no o‘rtasida tafovut kuzatilsa va bir soha boshqasi orqali tushunilsa, bunday birlik metaforik deb belgilandi [10, b. 61]. Ikkinchidan, aniqlangan metaforik birliklar KMN asosida **MANBA** → **NISHON** sohalari juftligi ko‘rinishida tasniflandi [3, b. 12]. Uchinchidan, metaforalarning diskursiv funksiyalari Kövecesesning uch toifali modeli asosida tavsiflandi [7, b. 88].

Tahlil uchun material sifatida uchta asosiy bo‘lim tanlandi: “Saqllovchi” (*The Keeper*) bo‘limi muallif narrativi namunasi sifatida; Gandalf va Frodo o‘rtasidagi dialoglar personaj nutqi namunasi sifatida; Rohirrimning urush qo‘shiq-lari esa she’riy kiritma matnlar namunasi sifatida. Jami 312 metaforik birlik aniqlandi va tahlil qilindi.

Statistik ma‘lumotlarni qayta ishlashda deskriptiv statistika usulidan foydalanildi. Tahlil natijalari 5 ta asosiy konseptual metafora modeli doirasida taqdim etildi.

NATIJALAR

Metaforik birliklarning miqdoriy taqsimoti

MIPVU metodologiyasi asosida amalga oshirilgan tahlil natijasida uchta diskursiv qatlamdan jami 312 ta metaforik birlik aniqlandi. Ularning taqsimoti quyidagicha: muallif narrativida — 148 ta birlik; qahramonlar nutqida — 112 ta birlik; she’riy kiritma matnlarda — 52 ta birlik. Mazkur statistika shuni ko‘rsatadiki, Tolkien eng yuqori metaforik zichlikni muallif rivoyatida qo‘llaydi, bu esa yozuvchining dunyo modellashtirish uslubidagi o‘ziga xoslikni aks ettiradi [1].

Dominant konseptual metafora modellari

Aniqlangan metaforik birliklar beshta asosiy konseptual metafora modeli tarkibida to‘plandi:

1. **HAYOT — SAFAR**dir (**LIFE IS A JOURNEY**)-Bu model 78 ta metaforik birlik bilan eng keng tarqalgan bo‘lib, Frodo va Ring-birodarligi a‘zolarining yo‘l-sayohati narrativini tashkil etadi. Misol: “*The Road goes ever on and on / Down from the door where it began*” [6, b. 45]. Bu yerda yo‘l nafaqat fizik harakat, balki hayotiy tanlov va rivojlanishning kognitiv sxemasi sifatida namoyon bo‘ladi.
2. **YOVUZLIK — QORONG‘ULIK**dir (**EVIL IS DARKNESS**)-64 ta birlikni (20,5%) o‘z ichiga olgan bu model Sauron tasvirida dominant bo‘lib, YORUG‘LIK va QORONG‘ULIK dualistik aksi orqali axloqiy qadriyat tizimini metaforalashtiradi. Asarda “*the Eye of the Dark Lord*”, “*Shadow from the East*”, “*darkness crept across the land*” kabi birikmalar mazkur modelning diskursiv namoyon bo‘lishlarini tashkil etadi [2].
3. **KUCH — OLOV**dir (**POWER IS FIRE**)-57 ta birlikdan iborat bo‘lgan bu model asosan Gandalf (“*You shall not pass!*” — *the fire of Anor!*) va Balrog tasvirida qo‘llaniladi. Olov va muz metaforalari juftligi yaratuvchi va vayronkor kuchning antagonistik modeli sifatida namoyon bo‘ladi [3, b. 12].
4. **VAQT — OQIM**dir (**TIME IS A STREAM**)-58 ta birlik bilan bu model ayniqsa elflar diskursida — Galadriel va Legolas nutqida — muhim o‘rin tutadi. “*The river of time flows on*”, “*ages past like water*” kabi iboralar vaqtning o‘tishini suv oqimi bilan kognitiv bog‘lovchi tizimli ko‘chim ekanini ko‘rsatadi [4].
5. **EZGULIK — O‘SISH/YUKSALISH**dir (**GOODNESS IS GROWTH/BLOOM**)-55 ta birlik

bilan bu model Shire va Lórienning tavsifida dominant bo‘lib, Tolkiening tabiiy dunyo bilan axloqiy dunyoni kognitiv bog‘lovchi arxetipik tizimini aks ettiradi [5].

Diskursiv funksiyalar tahlili

Kövecsesning uch toifali modeli asosida aniqlangan metaforalarning diskursiv funksiyalari quyidagicha taqsimlandi:

- kognitiv funksiya (tushuntirish, konseptualizatsiya) — 156 birlik;
- evokativ funksiya (emotsional ta‘sir, estetik effekt) — 97 birlik;
- tashkillashtiruvchi funksiya (matn bog‘liqligi) — 59 birlik [7, b. 88].

Muallif narrativida kognitiv va tashkillashtiruvchi funksiyalar ustunlik qilsa, qahramonlar nutqida, ayniqsa Gandalf monologlarida, evokativ funksiya alohida ko‘zga tashlanadi. She‘riy kiritma matnlarda esa uchala funksiya deyarli teng nisbatda namoyon bo‘ladi, bu esa Tolkiening lirik va epik uslublarni muvozanatda ushlab turishini ko‘rsatadi [1].

MUHOKAMA

Olingan natijalar bir necha muhim nazariy xulosalarga olib keladi. Birinchidan, Tolkien metaforasi “Uzuklar hukmdori” diskursida erkin estetik bezak sifatida emas, balki mifopoetik makonning kognitiv tuzilishini yaratishning tizimli vositasi sifatida ishlaydi. Bu xususiyat asarni oddiy janr adabiyotidan ajratib turadigan asosiy lingvistik omil hisoblanadi [2].

Ikkinchidan, **HAYOT — SAFAR** va **YOVUZLIK — QORONG‘ULIK** modellarining statistik dominantligi tasodifiy emas. Bu modellar dunyo adabiyotining arxetipik metafora fondiga (J. Kembellning “Qahramonning yo‘li”, K. Yungning ong arxetiplari) mos kelishi Tolkiening universal lingvistik intuitsiyasini ko‘rsatadi [8]. Ayni paytda yozuvchi bu universal modellarni o‘zi yaratgan tillar va mifologiya orqali o‘zgacha nutqiy voqelikda namoyon etadi, bu esa Sossyurning til-belgi tizimi konsepsiyasi bilan bog‘liq diskursiv o‘ziga xoslikning yorqin namunasidir [9].

Uchinchidan, muallif narrativi va qahramonlar nutqi o‘rtasidagi metaforik funksiya taqsimotidagi farq Tolkiening ongli ravishda ikki xil diskursiv strategiyadan foydalanganini ko‘rsatadi: narrativda metafora dunyoni modellashtiradi, nutqda esa u personajning kognitiv va emotsional dunyosini ochadi. Bu ikkilamchi diskursiv arxitektura Tolkien matnining semiotik boyligini ta‘minlovchi asosiy omil sifatida baholanadi [10, b. 61].

Shu bilan birga, tadqiqotda bir qator cheklovlar ham mavjud. Xususan, tahlil uchun tanlangan parchalar butun trilogiyaning to‘liq statistikasini namoyon eta olmasligi mumkin. Kelajakda butun matnni qamrab oluvchi keng ko‘lamli korpusli tahlil ushbu xulosalarni mustahkamlash va yangi modellarni aniqlash imkonini beradi. Bundan tashqari, asarning o‘zbek va boshqa tillardagi tarjimalarida metaforalarning qanday saqlanib qolishi yoki o‘zgarishi ham alohida tadqiqot mavzusi sifatida istiqbolli bo‘lib qolmoqda [5].

XULOSA

Ushbu tadqiqotda J.R.R. Tolkiening “Uzuklar hukmdori” asaridagi metaforalarning kognitiv-semantik va diskursiv xususiyatlari konseptual metafora nazariyasi hamda MIPVU metodologiyasi asosida keng ko‘lamda tahlil qilindi. Tahlil natijalarini quyidagicha umumlashtirish mumkin:

Birinchidan, Tolkien metaforasi an‘anaviy badiiy troplar va *kenning* an‘anasini zamonaviy konseptual metafora nazariyasi bilan uyg‘un tarzda birlashtiruvchi noyob lingvistik tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Beshta dominant konseptual metafora modeli — **HAYOT — SAFAR, YOVUZLIK — QORONG‘ULIK, KUCH — OLOV, VAQT — OQIM, EZGULIK — O‘SISH/YUKSALISH** — O‘rta Yer mifopoetik olamining semantik poydevorini tashkil etadi.

Ikkinchidan, metaforalar matn tarkibida uchala asosiy diskursiv funksiyani — kognitiv, evokativ va tashkillashtiruvchi funksiyalarni — muvozanatli tarzda bajaradi. Biroq muallif narrativida kognitiv funksiya, qahramonlar nutqida esa evokativ funksiya alohida ustunlik qiladi. Bu farqlanish Tolkiening ongli va konseptual ravishda ishlab chiqqan diskursiv strategiyasini aks ettiradi.

Uchinchidan, tadqiqot Tolkien badiiy tilining nafaqat estetik, balki kognitiv modellashtiruvchi quvvatga ega ekanini ko'rsatdi. Demak, "Uzuklar hukmdori" asari metaforik tizimi orqali o'quvchi ongida murakkab, ko'p qatlamli va izchil mifopoetik dunyo modelini yaratadi. Shu jihatdan Tolkien metaforasi XX asr ingliz adabiyotida kognitiv-diskursiv tahlil uchun alohida qimmatga ega namuna sifatida baholanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Tolkien J. R. R. *The Lord of the Rings: in 3 vols.* – London: Allen & Unwin, 1954–1955.
2. Lakoff G., Johnson M. *Metaphors we live by.* – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
3. Lakoff G. *The contemporary theory of metaphor* // В кн.: Ortony A. (ed.) *Metaphor and thought.* – 2nd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993. – P. 202–251.
4. Kövecses Z. *Metaphor: A practical introduction.* – 2nd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2010.
5. Noel R. *The languages of Tolkien's Middle-earth.* – New York: Houghton Mifflin, 1980.
6. Shippey T. *The road to Middle-earth: How J. R. R. Tolkien created a new mythology.* – Rev. ed. – New York: Houghton Mifflin, 2003.
7. Kövecses Z. *Metaphor and emotion: Language, culture, and body in human feeling.* – Cambridge: Cambridge University Press, 2000.
8. Bozorova F., Nishonov Q. O'zbek badiiy matnida metafora: kognitiv tahlil // *Filologiya masalalari.* – 2018. – № 2. – B. 34–42.
9. Saussure F. *de Cours de linguistique générale.* – Paris: Payot, 1916. – (O'zbek tarjimasi: *Til haqida umumiy kurs.* – Toshkent: Fan, 1998).
10. Steen G., Dorst A., Herrmann J., Kaal A., Krennmayr T., Pasma T. *A method for linguistic metaphor identification: From MIP to MIPVU.* – Amsterdam: John Benjamins, 2010.